

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۱۸۲۱۳

دانشگاه پیام نور
مرکز ساری

پایان نامه برای دریافت درجه‌ی کارشناسی ارشد
در رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی
دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی

عنوان پایان نامه:

بررسی محتوایی و ساختاری حکایات اسرارنامه‌ی عطار نیشابوری

استاد راهنما:

آقای دکتر حسین فامیلیان سورکی

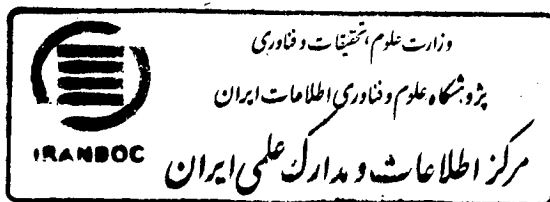
استاد مشاور:

آقای دکتر علی عسکری

نگارش:

مهری نعمت پور

شهریور ماه ۱۳۸۹

۱۵۲۱۰۳

۱۳۸۹/۱۱/۲۰

دانشگاه پیام نور مرکز ساری

باسمه تعالی
جمهوری اسلامی ایران
وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

شماره: ۹۰۸۱۲۱۵۸۴۲
تاریخ: ۱۳۸۷/۶/۱۵
پیوست:

<<تصویب نامه پایان نامه>>

نام و نام خانوادگی: مهتری نعمت پور

رشته: زبان و ادبیات فارسی

مرکز: ساری

عنوان پایان نامه: بررسی محتوایی و ساختاری حکایت های اسرارنامه ی عطار نیشابوری

نمره: ۱۸/۱۵ (هجده و یک دهم) درجه ارزشیابی: عالی

تاریخ دفاع: ۸۹/۶/۱۵

اعضای هیأت داوران:

مرتبۀ علمی	هیأت داوران	نام و نام خانوادگی
استادیار مرکز محمودآباد	استاد راهنما	۱- آقای دکتر حسین فامیلیان سورکی
استادیار مرکز بهشهر	استاد مشاور	۲- آقای دکتر علی عسکری
استادیار مرکز ساری	استاد داور	۳- آقای دکتر مهدی خادمی کولایی
استادیار مرکز ساری	نماینده گروه آموزشی	۴- آقای دکتر مهدی خادمی کولایی

دانشگاه پیام نور
مرکز ساری

پایان‌نامه برای دریافت درجه‌ی کارشناسی ارشد
در رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی
دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی

عنوان پایان‌نامه:

بررسی محتوایی و ساختاری حکایات اسرارنامه‌ی عطار نیشابوری

استاد راهنما:

آقای دکتر حسین فامیلیان سورکی

استاد مشاور:

آقای دکتر علی عسکری

نگارش:

مهری نعمت‌پور

شهریور ماه ۱۳۸۹

تقدیم به

این پایان نامه را تقدیم می کنم

به

روح مادرم ، همسرم

و فرزندان عزیز و صبورم

سپاسگزاری

از استادان گرانقدرم
آقای دکتر حسین
فامیلیان و آقای دکتر
علی عسکری و
آقای دکتر مهدی خادمی
به پاس زحمات
بی‌دریغشان سپاسگزارم

قصه‌ها و حکایت‌ها با این که در ظاهر جنبه‌ی سرگرم‌کننده دارند؛ اما در حقیقت درونمایه و زیربنای فکری و اجتماعی آن‌ها، اشاعه‌ی اصول انسانی و برادری و برابری و عدالت است. بنابراین برای این که بر خواننده تأثیر عمیقی بر جای بگذارند، از عناصری استفاده می‌کنند که این عناصر علاوه بر نشان دادن قدرت و خلاقیت نویسنده، جلوه‌های واقعی یا تخیلی افراد داستانی را به نمایش می‌گذارند.

این پژوهش، در صدد آن است تا فکر و معنای حاکم بر داستان را مورد بررسی قرار دهد و به جستجوی چرایی و چگونگی در روابط میان اجزاء پردازد. برای دستیابی به این مقصود، ابتدا حکایت‌ها به تناسب موضوع به پنج قسمت عشق، حقیقت، دنیا، نفس و مرگ تقسیم شدند و بعد خلاصه‌ای از حکایات آورده شد. سپس در شش مرحله‌ی زیر هر یک از حکایات به تناسب موضوع مورد بررسی قرار گرفتند:

۱- اشخاص حکایت ۲- نکات داستانی ۳- درون مایه ۴- برنامه ۵- ساختار حکایت ۶- مأخذ حکایت

از آنجا که قصه‌های اسرارنامه، عامیانه و ساده و ابتدایی هستند و زبان نقلی و روایی دارند، نحو (قوانین ساختمان جمله) به عنوان مدل اساسی ساختار حکایات در نظر گرفته شد.

شاعر به اقتضای حسن سلوک و شغل و پیشه‌ی خود، بر حال و کار طبقات مختلف اجتماعی واقف بوده و دردها و رنج‌های آنان را از نزدیک می‌دیده است. در حقیقت به کارگیری این گونه شخصیت‌ها در آثار عطار، نوعی انتقاد اجتماعی از روزگار وقت می‌باشد که به صورت غیر مستقیم و در قالب حکایات آورده شده است؛ لذا در پایان فصل چهارم، مشاغل مختلف معرفی شدند.

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

چکیده ..... الف

مقدمه ۱

فصل اول. کلیات

۱-۱- تعریف مسأله ۴

۲-۱- سوالات اصلی تحقیق ۴

۳-۱- سابقه و ضرورت انجام تحقیق ۵

۴-۱- فرضیات ۵

۵-۱- هدف از تحقیق ۵

۶-۱- روش انجام تحقیق ۵

فصل دوم. تعاریف و اصطلاحات

۱-۲- ادبیات داستانی، قصه، حکایت ۷

۲-۲- تعریف قصه ۸

۳-۲- پیدایش قصه ۸

- ۹-۲-۴- قصه‌های عامیانه..... ۹
- ۱۰-۲-۵- روایت چیست؟..... ۱۰
- ۱۰-۲-۶- درونمایه..... ۱۰
- ۱۱-۲-۷- انواع درونمایه..... ۱۱
- ۱۲-۲-۸- ساختار گرابی چیست؟..... ۱۲
- ۱۳-۲-۹- روایت شناسی ساختگرا چیست؟..... ۱۳
- ۱۳-۲-۱۰- « ولادیمیر پراب »..... ۱۳
- ۱۴-۲-۱۱- « الیزیر داس ژولین گرماس »..... ۱۴
- ۱۵-۲-۱۲- حکایت پردازی عطار..... ۱۵

فصل سوم. معرفی آثار و احوال عطار

- ۱۷-۳-۱- احوال و آثار عطار..... ۱۷
- ۲۰-۳-۲- معرفی اسرار نامه..... ۲۰

فصل چهارم. بررسی محتوا و ساختار حکایات

- ۲۳-۴-۱- عشق..... ۲۳
- ۲۴-۴-۱-۱- حکایت صوفی و خواجه نظام الملک..... ۲۴
- ۲۶-۴-۱-۲- حکایت سلیمان و باد و پشه..... ۲۶
- ۲۸-۴-۱-۳- حکایت پادشاه و غلام..... ۲۸
- ۲۹-۴-۱-۴- حکایت سنگ سیاه..... ۲۹

- ۳۱.....۴-۱-۵- پادشاه و گلخن تاب
- ۳۳.....۴-۱-۶- حکایت یوسف و زلیخا
- ۳۵.....۴-۱-۷- حکایت حلاج و کاسه سر
- ۳۷.....۴-۱-۸- حکایت شبلی و کاسه‌ی سر
- ۳۸.....۴-۱-۹- حکایت بار امانت الهی
- ۴۰.....۴-۱-۱۰- حکایت جوانمرد سحرخیز
- ۴۱.....۴-۱-۱۱- حکایت باز سپید و پیر زن
- ۴۳.....۴-۱-۱۲- حکایت اسیر و دیدگانش
- ۴۴.....۴-۱-۱۳- حکایت دیوانه و تگرگ
- ۴۶.....۴-۱-۱۴- حکایت دیوانه و مرد مؤمن
- ۴۷.....۴-۱-۱۵- حکایت عزیزی در حالت فقد و وجد
- ۴۸.....۴-۱-۱۶- حکایت دیوانه و دشنام
- ۴۹.....۴-۱-۱۷- حکایت زن پارسا و شخص پرسش‌گر
- ۵۱.....۴-۱-۱۸- حکایت پیر شب زنده‌دار
- ۵۲.....۴-۱-۱۹- حکایت ابوالحسن خرقانی و توصیف فقر
- ۵۳.....۴-۱-۲۰- حکایت پیر و حقیقت عالم
- ۵۵.....۴-۱-۲۱- حکایت محمود و دیوانه‌ی عاشق
- ۵۷.....۴-۱-۲۲- حکایت داود پیامبر و حکمت آفرینش خلق
- ۵۸.....۴-۱-۲۳- حکایت با یزید و فنای فی‌ا...

- ۶۰..... ۴-۱-۲۴- حکایت حیرانی ابوسعید ابوالخیر
- ۶۱..... ۴-۱-۲۵- حکایت معراج بایزید
- ۶۳..... ۴-۱-۲۶- حکایت پیر الهی و الهام غیبی
- ۶۵..... ۴-۱-۲۷- حکایت آواز پاک
- ۶۷..... ۴-۲- حقیقت
- ۶۸..... ۴-۲-۱- حکایت شاگرد احوال
- ۶۹..... ۴-۲-۲- حکایت ابله شمع در دست
- ۷۰..... ۴-۲-۳- حکایت سیاه و سیاهی
- ۷۲..... ۴-۲-۴- حکایت غلام طبق بر سر
- ۷۳..... ۴-۲-۵- حکایت موش و شتر
- ۷۵..... ۴-۲-۶- حکایت طوطی و آینه
- ۷۶..... ۴-۲-۷- حکایت شتر و خراس
- ۷۷..... ۴-۲-۸- حکایت درویش و ستارگان
- ۷۹..... ۴-۲-۹- حکایت دشواری شناخت انسان
- ۸۰..... ۴-۲-۱۰- حکایت بایزید بسطامی و انسان خام اندیش
- ۸۱..... ۴-۲-۱۱- حکایت پیر زن و مرد مهجور
- ۸۲..... ۴-۲-۱۲- حکایت عالم دانا و ابلیس
- ۸۴..... ۴-۲-۱۳- حکایت پیر اسرار
- ۸۵..... ۴-۲-۱۴- حکایت پیامبر و دعای پیرزن

- ۸۶..... ۱۵-۲-۴- حکایت مرد هشیار و پیر
- ۸۷..... ۱۶-۲-۴- حکایت بازید و دو عالم
- ۸۸..... ۱۷-۲-۴- حکایت تلقین مردی عربی به ترکی مرده
- ۹۰..... ۱۸-۲-۴- حکایت دیوانه و مردم
- ۹۱..... ۱۹-۲-۴- حکایت دینداری جهود
- ۹۳..... ۳-۳-۴- دنیا
- ۹۴..... ۱-۳-۴- حکایت هیزم شکن تهیدست و غزالی
- ۹۵..... ۲-۳-۴- حکایت پیر و جوان
- ۹۶..... ۳-۳-۴- حکایت روستایی و شهر
- ۹۸..... ۴-۳-۴- حکایت دیوانه و سرخر
- ۹۹..... ۵-۳-۴- حکایت شخص خم نیشن
- ۱۰۱..... ۶-۳-۴- حکایت تهیدست و قصاب
- ۱۰۲..... ۷-۳-۴- حکایت چشماروی
- ۱۰۳..... ۸-۳-۴- حکایت مجنون و احوال جهانیان
- ۱۰۴..... ۹-۳-۴- حکایت انسان و دریا
- ۱۰۵..... ۱۰-۳-۴- حکایت مجنون دانا
- ۱۰۶..... ۱۱-۳-۴- حکایت مجنون معنی
- ۱۰۷..... ۱۲-۳-۴- حکایت عرش و خاک تیره
- ۱۰۸..... ۱۳-۳-۴- حکایت حکیم و انسان فریبکار

- ۱۱۰.....۴-۴-۴ نفس
- ۱۱۱.....۴-۴-۴-۱ حکایت روباه و گرگ
- ۱۱۲.....۴-۴-۴-۲ حکایت موش و گربه
- ۱۱۴.....۴-۴-۴-۳ حکایت بخیل و شیشه‌ی گلاب
- ۱۱۵.....۴-۴-۴-۴ حکایت عطر فروش و کناس
- ۱۱۷.....۴-۴-۴-۵ حکایت روستایی و عنبر فروش
- ۱۱۸.....۴-۴-۴-۶ حکایت طوطی و بازرگان
- ۱۲۲.....۴-۴-۴-۷ حکایت کور و مفلوج
- ۱۲۳.....۴-۴-۴-۸ حکایت گدا و شاه
- ۱۲۴.....۴-۴-۴-۹ حکایت دیوانه و پادشاه
- ۱۲۶.....۴-۴-۴-۱۰ حکایت راهنشین و پادشاه
- ۱۲۷.....۴-۴-۴-۱۱ حکایت پیر و گوشت بریانی
- ۱۲۸.....۴-۴-۴-۱۲ حکایت پیر دانا و خربنده
- ۱۳۰.....۴-۴-۴-۱۳ حکایت خمّار و رند
- ۱۳۱.....۴-۴-۴-۱۴ حکایت فقیر زنده پوش
- ۱۳۲.....۴-۴-۴-۱۵ حکایت بوالفش چغانی
- ۱۳۳.....۴-۴-۴-۱۶ حکایت پیر و شخص متوکل
- ۱۳۴.....۴-۴-۴-۱۷ حکایت سگ و زر
- ۱۳۵.....۴-۴-۴-۱۸ حکایت مور و دانه

- ۱۳۶.....۱۹-۴-۴- حکایت دیوانه و شاه
- ۱۳۷.....۲۰-۴-۴- حکایت سکوت و سخن پیر
- ۱۳۹.....۲۱-۴-۴- حکایت خطیب و دیوانه
- ۱۴۰.....۲۲-۴-۴- حکایت خفته و کاروان
- ۱۴۱.....۲۳-۴-۴- حکایت گربه و بریانی
- ۱۴۲.....۲۴-۴-۴- حکایت درویش و پیر
- ۱۴۴.....۵-۴-۵- مرگ اندیشی
- ۱۴۵.....۱-۵-۴- حکایت دیوانه و خالق
- ۱۴۶.....۲-۵-۴- حکایت عزرائیل و استاد دلال
- ۱۴۷.....۳-۵-۴- حکایت ثروتمند و مختار
- ۱۴۹.....۴-۵-۴- حکایت دیوانه و بقال
- ۱۵۰.....۵-۵-۴- حکایت نادان ژنده چین
- ۱۵۱.....۶-۵-۴- حکایت دیوانه و شاه
- ۱۵۳.....۷-۵-۴- حکایت دیوانه و گورستان
- ۱۵۴.....۸-۵-۴- حکایت ابو سعید و آبگینه
- ۱۵۵.....۹-۵-۴- حکایت فردوسی و شیخ ابوالقاسم
- ۱۵۷.....۱۰-۵-۴- حکایت پیر سال فرسود و توشه‌ی آخرت
- ۱۵۸.....۱۱-۵-۴- حکایت پیری در حالت نزع
- ۱۵۹.....۱۲-۵-۴- حکایت خواسته‌ی درویش

- ۱۶۰.....۴-۵-۱۳- حکایت عبادی و عباسه
- ۱۶۱.....۴-۵-۱۴- حکایت پیر اصحاب و سؤال قبر
- ۱۶۳.....۴-۵-۱۵- حکایت وصف بهشت
- ۱۶۴.....۴-۵-۱۶- حکایت حضرت علی (ع) و بهشت
- ۱۶۵.....۴-۵-۱۷- حکایت عطار و دعای پدر و مادر

فصل پنجم. مشاغل، طبقات اجتماعی و اشخاص

- ۱۶۸.....۵- معرفی مشاغل و طبقات اجتماعی
- ۱۶۹.....۵-۱- بقالان
- ۱۷۰.....۵-۲- پادشاهان
- ۱۷۱.....۵-۳- پیران دردمند
- ۱۷۲.....۵-۴- حجامت‌گران
- ۱۷۲.....۵-۵- حکیمان
- ۱۷۳.....۵-۶- حملان
- ۱۷۴.....۵-۷- خربندگان
- ۱۷۵.....۵-۸- دیوانگان
- ۱۷۶.....۵-۹- زندان و قماربازان
- ۱۷۷.....۵-۱۰- روستائیان
- ۱۷۸.....۵-۱۱- زندانیان

۱۷۹.....	۱۲-۵- صوفیان و عارفان
۱۸۰.....	۱۳-۵- عطاران
۱۸۰.....	۱۴-۵- قصابان
۱۸۱.....	۱۵-۵- کناسان
۱۸۲.....	۱۶-۵- گلخن تابان
۱۸۳.....	۱۷-۵- مختاران
۱۸۳.....	۱۸-۵- مطربان

فصل ششم. نتیجه گیری و پیشنهادات

۱۸۶.....	نتیجه گیری و پیشنهادات
۱۸۸.....	ضمائم
۱۹۰.....	منابع و مأخذ

حکایت‌ها که جزیی از ادبیات داستانی محسوب می‌شوند، معمولاً به قصه‌هایی اطلاق می‌گردند که محتوا و درون‌مایه‌ی آن‌ها اخلاقی و مذهبی است. قصه‌های ساده‌ی کوتاه و بلندی هستند که حقیقت‌های کلی و عامی را به تصویر می‌کشند و هدفشان پیروزی خوبی بر بدی می‌باشد.

به تدریج که قصه‌ها همگام با رشد فکری و فرهنگی و اجتماعی انسانها از غنای بیشتری برخوردار گشتند، از حکایت‌ها استفاده‌ی گسترده‌تری شد.

صوفیان و عارفان و فیلسوفان به منظور تعلیم و آموزش مسائل پیچیده‌ی عرفانی و فلسفی به افراد عامی از آنها بسیار سود جستند.

عطاریکی از صوفیانی است که به این امر مبادرت جسته است و قصه‌های اسرانه‌ها همچون قصه‌های دیگر آثارش از این خصوصیت برخوردارند. حکایت‌های اسرار نامه اغلب کوتاه هستند و از آن جایی که بین ظاهر و مفهوم بر گرفته از آنها تفاوت زیادی وجود دارد، برای درک و تجزیه و تحلیل این موضوع که در پشت ظاهر قصه‌ها چه نکاتی نهفته است؟ لزوم چنین پژوهشی مشخص می‌گردد، تا مضامین بر گرفته از حکایات، دستیابی به اهداف مورد نظر را ممکن سازد.

نکته‌ای که در این جا باید مد نظر قرار گیرد این است که؛ چون اکثر حکایت‌ها کوتاه هستند، برای این که به پیکره‌ی کلام آسیبی وارد نشود، تصمیم گرفته شد حکایاتی خلاصه شوند که تعداد ابیات آن‌ها از پنج بیت بیشتر باشد. گاهی بعضی از مطالب در چند منبع به طور مشترک وجود داشتند که خلاصه‌ای از آن‌ها بدون ذکر منبع آورده شد و مراد نگارنده به هیچ وجه سرقت ادبی نبوده است.

درون‌مایه‌ی حکایت‌ها بر اساس شرحی که خود عطار بعد از آن‌ها آورده، متصور شده است و از آن جایی که صد حکایت در هجده مقاله و یک خاتمه قرار دارد مسلماً تشابه در محتوای حکایت‌ها به چشم می‌خورد.

حکایت‌ها بر اساس صفحات اسرارنامه به تصحیح دکتر محمد رضا شفیعی کدکنی شماره گذاری شده

اند و به تناسب موضوع و اهمیت در پی هم قرار گرفتند.

فصل اوّل

کلیّات

۱-۱- تعریف مسأله

حکایات، یکی از اشکال مهم و شاید از قدیمی‌ترین انواع ادبی در زبان فارسی است که نزد عوام و خواص اعتبار بسیار دارد و در حقیقت از ابزارهای بیان و تعلیم و استدلال به شمار می‌رود و به همین دلیل اغلب بزرگان فکری و فرهنگی از جمله عارفان از آن برای دست‌یابی به اغراض خاص و بیان رازهای مگو استفاده کرده‌اند. عواملی چون سادگی و کوتاهی و عام بودن پیام آنها مایه‌ی اقبال عمومی و حتی جهانی به حکایت‌هاست.

عطار با ابزار حکایت به تصحیح تصوّرات نادرست آدمی به منظور کنار نهادن خواسته‌های کودکانه‌ی دنیوی اقدام می‌کند، به امید آن که بر تداوم رنج‌های بیهوده‌ی بشر نقطه‌ی پایانی نهد و آفت‌ها را از جسم و جان آدمی دور سازد. نگارنده بر آن است تا با اخذ پیام‌ها و حکمت‌ها و تعالیم عطار از حکایات اسرارنامه، آنها را به انواع متمایز: عرفانی، اجتماعی، اخلاقی، دینی و مذهبی و سیاسی - حکومتی تقسیم نماید و ساختار اثر را در تأثیر بخشی هر چه بیشتر مورد بررسی قرار دهد.

۱-۲- سؤالات اصلی تحقیق

نحوه‌ی حکایت‌پردازی عطار چگونه است؟ «از حیث تعدّد حکایات در ارتباط با مقالات، نحوه‌ی برقراری ارتباط بین حکایت و مقالات، اجمال و تفصیل حکایات، واقعیت و افسانه بودن حکایات، شخصیت‌های حکایات و...».

۱- بخش غالب حکایات اسرارنامه حاوی چه پیام‌ها و برداشت‌هایی است؟

۲- شاعر چگونه از ساختار داستانی بهره برده است؟